

LEBA József *

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Budapest
Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, Budapest, Hungary

A NULLA ÉV 1918 GAZDASÁGA, POPOVICS SÁNDOR PÉNZÜGYMINISZTERSÉGE ALATT

THE ECONOMY OF THE ZERO YEAR 1918, DURING THE PERIOD OF FINANCE
MINISTER SÁNDOR POPOVICS

ABSTRACT

In my essay I deal with the economic events of the last year of the First World War in Hungary. In the last year of the first big war the industry of the Austro-Hungarian monarchy was barely capable of supplying the fighting troops. There was a shortage of clothing, weapons and food in the army. Also the land became poor in the long war. I want to present the intense exhaustion which was characterized this period. The process that depleted all human, material and financial resources. The war effort has weakened the country within.

I show the strong state intervention which in the last year of the First World War determined the everyday of the Hungarian economy.

The most important economic things in this time was the food affair, the question of coal supply, the situation of the railway and the destiny of the common money of the Austro-Hungarian monarchy. I try to illuminate these elementary factors a little bit better.

Kulcsszavak: széntermelés, vasút, bankjegy, kimerülés, élelmezés.

Key notes: coal production, railway, banknote, depletion, catering

1. Bevezetés

Köztudott, hogy a vizsgált időszakban hazánk sok gyötrelmen ment keresztül. Gazdasága az erőfeszítések hatására kimerült, lakossága a háború miatt pusztult és elszegényedett. Ez volt a Monarchia és benne a történelmi Magyarország utolsó éve, mely után hazánk kis állammá vált egy kisállami térségben. Egy domináns hatalmi tényező meghatározó részéből gyenge, kicsi, hasonló méretű állammá vált hazánk.

Tanulmányom célja bemutatni az első világháború utolsó évének hazai gazdasági eseményeit a mezőgazdaság, az ipar és a pénzügy korabeli helyzetének elemzésével. A legfontosabb hazai gazdasági ágazatokat egymás után vizsgálom,

* PhD hallgató/PhD. student; email: herr.onkelz@gmail.com

fókuszálva a háború által leginkább igénybe vett területekre és a már korábban elkezdődött, de igazán 1918-ban kiteljesedett romboló folyamatokra.

2. Előzmények: a hadi helyzet a háború utolsó éveiben

1916 november 21-én meghalt Ferenc József, utóda a Ferenc Ferdinánd környezetében nevelkedett Károly főherceg lett, aki Ausztriában I. Károly, Magyarországon IV. Károly néven uralkodott. ¹Károly sürgette a békeakciót, miként Burián István írta naplójában 25-én: "Hosszú beszélgetés az uralkodóval. A békeakciót siettetni kívánja a német halogatással szemben." ²

Az antant fölénye 1917-ben már vitathatatlan volt. Azonban a német hadvezetés bízott a győzelemben. Úgy vélték, hogy a tengeralattjáró-háború eredményeként a nyugati front erőviszonyai néhány hónapon belül kiegyenlítődnek, a keleti frontot pedig hamarosan likvidálja az orosz forradalom. ³

Tavasszal és nyár elején 1917-ben az antant indított támadásokat, főként a nyugati hadszíntéren, de döntő áttörésre nem került sor.

A keleti fronton megindult a Kerenszkij-kormány offenzívája Lemberg irányába Bruszilov vezetésével. A támadást a német és az osztrák-magyar csapatok megállították. A központi hatalmak előnyomulása némi nyereséget hozott Bukovinában, sikerült elfoglalni Czernowitz városát. ⁴

A német és osztrák-magyar erők szeptember és október folyamán előrébb nyomultak Kelet-Galíciában, Bukovinában és szeptember 3-án elfoglalták Rigát, majd újabb sikert könyvelhettek el, októberben megszerezték a Rigai-öböl előtti szigeteket is.

Nem sokkal később az olasz fronton is történt előrelépés. A hadműveletek ezután már ezen a hadszíntéren is az ellenség területén folytak. Az olasz hadsereg nagyon jelentős veszteségeket szenvedett. Összesen az talján haderő mintegy 700.000 katonája került ki ekkor a harcokból. ⁵ A megroggyant olasz front megtámasztására hat francia és öt angol hadosztály érkezett nagyon rövid idő alatt.

Az antant seregek Flandriában indítottak újabb rohamokat. Ekkor alkalmaztak először tömegesen tüzérségi és repülőgép támogatással tankokat.

Mindezeket áttekintve elmondhatjuk, hogy 1917 őszén nagyon úgy tűnhetett, hogy a katonai helyzet a központi hatalmak számára alakult kedvezően. ⁶

A központi hatalmak 1918 tavaszán minden erejüket összeszedve megkísérelték a döntés kierőszakolását. Minden létező tartalék kimerülése, a gazdasági bomlás és a forradalmak megjelenésének jelei egyértelműen arra utaltak, hogy a harcok további elhúzódása véglegesen felőrli erőiket. Emellett katonai megfontolások is indokolták azt, hogy még 1918 nyara előtt próbálkozzanak a mindent eldöntő támadással. Az újonnan hadba lépő USA seregeinek kiképzése feszített tempóban haladt, katonáikat gyors ütemben szállították Európába és mindenki számára látható volt, hogy ez az armádia olyan erővel vonul fel már nyáron, ami ellen az akkor már négy éve hadban álló központi hatalmakkal nem sok esélyük lehet a győzelemre.

Több támadás is indult, előrébb is jutottak, megközelítették Párizst, de az áttörés ezúttal sem sikerült. Az utolsó próbálkozás július 15-én indult, de ez már két nap múlva kifulladt és az antant ellentámadása következtében visszavonulással végződött.

Ennél is nagyobb kudarcot eredményezett az olaszok elleni támadás. Az addigra már jelentősen legyengült Monarchia sajnos nem tudott kellő túlsúlyt és megfelelő felszerelést biztosítani. Az itáliai hadszíntéren előfordult, hogy éheztek a katonák. A más frontokról hazatért volt hadifoglyokat tízezzrel irányították erre az arcvonaltra, de az emberek akkor már torkig voltak a vérontással. Annak ellenére, hogy a Piave-folyón több helyen is sikeresen átkeltek, az offenzíva néhány nap alatt összeomlott. Időközben a folyó is megáradt, így a visszavonulás is megnehezült, az átkelés csak nagy veszteségekkel volt lehetséges. Az itt bevetett haderő jelentős része elpusztult.

A Monarchia haderejének kudarcát elsősorban nem a hadászati tervezés hibái vagy a hirtelen kedvezőtlené vált időjárási viszonyokban kell keresnünk. Ütőképes sereget kiállítani és eredményes hadműveleteket folytatni azzal a harci szellemmel és hátországgal, ami a Monarchiát 1918-ban jellemezte, már nem lehetett.⁷

Az általános felháborodás nyomán, mely a júniusi észak-olaszországi támadás összeomlását követte, a hadsereg legfelsőbb vezetése jelentést kért a parancsnoktól és vezérkari tiszteket küldött az egyes csapattestekhez, hogy a vereség okait kivizsgálják. A beérkező jelentések sok hibára mutattak rá. Bíralták a haditervet, a vezetők egyet nem értését, de a vereség mélyebb, alapvető oka láthatóan a Monarchia katonai és gazdasági erőforrásainak egyre teljesebbé váló, lassan minden téren kiütköző kimerülésében rejlett.⁸

A háború végi állapotokra nagyon jellemző a huszárok sorsa. A harcok folyamán a hadvezetés arra kényszerült, hogy a lovasságuktól megvonják a lovaikat. A ló veszteség folyamatos, óriási és legfőként pótolhatatlan volt. A Monarchia kezdetben csupán hét lovashadosztályát alakította át, majd lassanként a többi alakulat is erre a sorsra jutott. Mindentől függetlenül a csapatok elnevezésüket megtarthaták. Az egykori lovas alakulatok 1918 januárjától kerültek át az olasz hadszínterre. az új ellenség és a szokatlan terep miatt azonban először az arcvonal mögött némi gyalogsági kiképzésben részesültek mielőtt harcba vetették volna őket.⁹

Ebben az időszakban már nem volt elegendő és megfelelő hadianyag, élelem, ruha, és ami a legfontosabb hiányzott a harci elszántság. A hátországi alakulatoknál 1918 tavaszán előfordultak kisebb-nagyobb lázadások és dezertálások is.

A végső vereséghez és a Monarchia haderejének a felbomlásához az utolsó lökést a balkáni front összeomlása adta meg. A bolgár arcvonalat hamar áttörte a szeptember 15-én támadásba induló 600.000 fős, jól felszerelt antant sereg. Franchet d'Espéray vezetésével az antant offenzívája elérte, hogy Bulgária kivált a háborúból.¹⁰

Az egy ideig csendes olasz fronton október 24-én megindult az antant régóta előkészített támadása. A Monarchia csapatai néhány nappal később a felbomlás jeleit mutatták.

Ebben a helyzetben a Monarchia számára a fegyverszünet és a béke mielőbbi elérése volt a cél. ¹¹ Az első világháború vérzivatarában így küzdöttek honfitársaink hosszú hónapokon, éveken át, áldozták életüket és vérüket millió szám, de nézzük meg, hogy a háború mindent elnyelő toroka miként fogyasztotta el a hátrországot, miként ette meg erőnket, miként lett a dualizmus korában szépen fejlődő országból csonka, szegény hon.

3. A mezőgazdasági viszonyok/mezőgazdaság helyzete

A Monarchia gazdasága 1918-ban a bomlás jegyeit mutatta. A rendkívül rossz élelmezési helyzeten Ukrajna kifosztása csak kicsit javított. A megszerzett javak nagy részét amúgy is Németország biztosította magának ¹² 1918 február 21-én Berlinben Németország és Ausztria-Magyarország képviselői között megállapodás jött létre az Oroszországból, illetve Ukrajnából származó nyersanyagok felosztására vonatkozóan. Viták voltak a Monarchia vezetői között is, mivel az osztrákok az ipari teljesítőképesség elvét akarták elfogadtatni, szemben a magyarokkal, akik ragaszkodtak a kvótának megfelelő részesedéshez. ¹³

A megegyezést követően többek közt mezőgazdasági termékeket is hoztak be a megszállt területekről. Érkeztek hüvelyesek, olajos magvak, zsirok, olajok, vágó állatok, hús és tojás. ¹⁴

Ausztriában, 1918 áprilisában már mindennapos jelenség volt az éhhalál. A helyzet Magyarországon is súlyosbodott, a közlelmezési miniszter szerint 200.000 sertés hiányzott februárban a minimális szükséglet biztosításához. A kormány elhatározta közlelmezési kormánybizottságok létesítését és a fejadag leszállítását. a földművelésügyi miniszter három héttel később arról tájékoztatott, hogy "a hadsereg élelmezése az utóbbi időben válságos helyzetbe jutott". A kormány újabb rekvirálásokat rendelt el. ¹⁵ Május 22-én a minisztertanács elrendelte, hogy a magyar királyi határrendőrség az elrejtett, eltitkolt élelmiszereket és közszükségleti cikkeket kutassa fel és gátolja meg a csempészést. ¹⁶

Az új termés betakarítása előtti hetekben a lakosság ellátása nagyon hiányos volt, sajnálatos módon ekkor hazánkban is előfordult az éhhalál. Az új termés is csak bizonyos, ideiglenes enyhülést hozott, mivel az 1918 évi gabonatermés a szükségleteknek csak az 53%-át fedezte. A burgonyatermés az 1914 évi huszonkét-millió mázsáról 1918-ban kilenc-millió mázsára esett vissza. ¹⁷ Az 1918-as termés a mezőgazdaság elhanyagolt állapota és a kedvezőtlen időjárás miatt minden addiginál gyengébbnek bizonyult. A termés jelentős részét a hadsereg részére elszállították, egy további jelentős hányada pedig a nyári és őszi hónapokban iparcikkek ellenében Ausztriába került. ¹⁸

A magyar mezőgazdaság teljesítőképességétől sok minden függött, a teljes hazai és részben az osztrák közlelmezés megoldása ránk hárult. Ezt felismerve a hadügyi kormányzat mindent megtett az ágazat segítésére, például a vidéki katonákat igyekeztek szabadságotolni a betakarítások idejére. Ennek ellenére már 1916-

tól munkaerőhiány lépett fel, így a közigazgatási hatóságok felhatalmazást kaptak, hogy az aratási munkákra minden otthonmaradt munkaerőt igénybe vegyenek. A hazai munkaerő mellett a hadifoglyokat is beosztották a gazdasági üzemekbe.¹⁹

A csökkenés a többi termesztett növényt is érintette. A dohánytermelés az egész háború alatt folyamatosan hanyatlott. Míg 1913-ban 82.583 katasztrális hold volt bevetve, addig 1917-ben már csak 50.727 holdnyi területen termeltek dohányt. A visszaesés legfőbb oka az volt, hogy a dohánytermelés sok megmunkálást igényelt és a rendelkezésre álló munkáskezek számának csökkenése egyre nehezebb helyzetbe sodorta az ágazatot. Emellett szerepet játszott az is, hogy a dohány beváltási ára nem emelkedett a termelési költségek arányában.²⁰

A mezőgazdaság produktivitására jelentős hatással volt, hogy az első világháború idején sokáig az időjárás rendkívül kedvezőtlen volt az ágazat számára. Répával 1917-18-ban 25%-kal nagyobb területet vetettek be, mint az azt megelőző évben, de a hiányos megmunkálás és az előbb említett rossz időjárás következtében a termés ismét csökkent és a számukra kedvezőtlenül megállapított legmagasabb ár miatt a gazdák nem adták át az egészet feldolgozásra. Ezzel összefügg, hogy mivel a gyárak nem tudtak idejében szenet kapni, a répamennyiség egy igen jelentős része, mintegy húszezer vagon, gyártásra alkalmatlanná vált. Az évben a cukortermelés felére csökkent pont akkor, amikor a cukorfogyasztás a szesz-, sör- és élelőipar növekvő felhasználási igénye miatt jelentősen megnövekedett. A cukortermelés 1918-ban mindösszesen alig volt 25%-a a békebeli mennyiségnek.²¹

1. Táblázat: Cukortermelés

1. Table: Sugar production

Évek	Répatermelés (ezer métermázsában)	Termelt Cukor (ezer métermázsában)	Kivitel (ezer métermázsában)
1913	47.758	5.320	3.694
1914	40.143	4.625	3.110
1915	25.324	3.943	364
1916	20.066	1.619	265
1917	15.903	1.875	89
1918	21.536	1.476	72

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 205.old.

A mezőgazdasági ágazat termelékenységét az igavonó állatállomány jelentős csökkenése érzékenyen érintette. Jelentősen csökkent a lóállomány. A mezőgazdaságban alkalmazott, egyébként csekély számú gép a benzinhiány, az alkatrész-

pótlás esetlegessége és a szükséges javítási munkák elmaradása miatt leállt, így szintén kiesett a termelésből.

A háború előtti élelmezési viszonyok jelentősen megváltoztak a világháború utolsó évére, a lisztellátottság napi 384 grammról 210-re csökkent, burgonyából pedig a korábbi fogyasztás felét sem tudták biztosítani. A lakosság hús- és zsírellátása napi 3,4 dekagrammra zsugorodott.²² Elgondolkodhatunk azon, hogy egy hónapokon keresztül ennyi húst fogyasztó felnőtt férfi milyen munkára képes és milyen vehemenciával.

A folyamatosan csökkenő termelés, az akadozó behozatal teljesen lemaradt a háború utolsó évében a hadsereg folyamatos, feneketlen igénye, a gigantikusra duzzadt kereslet mögött. A Monarchia hadseregének élelmezési létszáma 5.128.000 fő volt 1918 május elsején.²³ Ezt a több millió embert napról napra élelmezni kellett.

A belföld a háború és a gyenge termékek következtében elszegényedett.²⁴ Az élelmiszerhiány következtében természetesen felvirágzott a feketekereskedelem és a batyuzás. 1918 folyamán, a polgári lakosságon már a súlyos kimerülés jelei látszódtak. A magyar hátszág helyzete nagyon nehézé vált.²⁵

A problémát tovább növelte, hogy a románok erdélyi betörésekor a pusztítás mellett a megtámadott terület állatállományának mintegy 20%-a az ellenség kezére került.²⁶ Ennek, és a háború egyéb terheinek következtében, Erdélyben a Maros bal partjától az ország határáig eső részeken a birtokosok helyzete rendkívül súlyossá vált.²⁷ A menekült lakosság segélyezésére a minisztertanács 66.595.082 korona összeget bocsátott rendelkezésre 1918 május 22-ig, és az erdélyi mezőgazdászok állatállományának pótlására 5.316.747 korona értékű szarvasmarhát osztottak ki. Az erdélyi városok szintén szűkölködtek, például Csíkszereda 120.000 korona rendkívüli segélyért folyamodott a román betörés kárának elhárítására.²⁸

2. Táblázat: Bortermelés és kivitel

2. Table: Wine production and export

Évek	Bortermelés (ezer hektóliterben)	Kivitel (ezer hektóliterben)
1913-14	3.871	525
1914-15	2.905	306
1915-16	3.129	1.137
1916-17	2.460	1.020
1917-18	5.798	1.886

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 188. old.

Az eddigiekből látható, hogy a hazai mezőgazdaság milyen sokat szenvedett a háborús évek alatt, ez alól csak a borkészítés volt kivétel. A háború során a bor

volt az egyik legfontosabb kiviteli cikkünk, melynek termelése még 1918-ban is jelentős volt.

4. Ipar és szállítás²⁹

A háború utolsó évének elején a Monarchia ipara már alig tudta a fronton harcoló csapatokat a legszükségesebb hadi, ruházati és egyéb anyagokkal ellátni. Érdemleges pótlást itt sem jelentettek az ukrainai szállítmányok. Az ipari termelés súlyos helyzetén azzal próbáltak enyhíteni, hogy a gazdasági élet minden területére kiterjedő központosítást szerveztek meg. Központokat és bizottságokat hoztak létre, amelyek 1918 már kiterjedt tevékenységet folytattak és sok területet ellenőriztek.³⁰

Az állam erőteljesen beavatkozott a gazdasági életbe. Ebben az időben már negyven központ és huszonöt bizottság létezett, melyeket a nyersanyagelosztásra és a háborús termelés szabályozására hoztak létre.³¹

Létezett Olaj- és Zsiradékügyi Bizottság, Lenipari Bizottság, Magyar Pamutközpont, Textilhulladék Bizottság, Zsákbizottság, Népruházati Bizottság, Bőripari Központ, Gyapjúközpont Rt. és Kenderközpont.³² Volt Bőrbeszerzési Rt. és Készbőrközpont is.³³ Mikor már a gazdaság szinte teljes vertikumát bizottságok és központok ellenőrizték, a felső szervek létrehozták a Központokat és Bizottságokat Ellenőrző Hivatalt.³⁴ A rendszer teljessé vált.

A nyersanyaghiány egyre nagyobb méreteket öltött, az ipari növények közül elsősorban a kender és a len jelentősége növekedett meg.

Állandósult a szénhiány és ezen a megszervezett Szénbizottság sem tudott segíteni. A hatalmas méreteket öltő szénhiány miatt a hadiszergyártás is csökkent. Egyre nagyobb arányban ráálltak az üzemek a hulladék- és pótanyag beszerzésre, de ez nehézségekkel járt.³⁵ A rézhiány következtében 1918 tavaszától már nem csak a harangokat vitték el és olvasztották be, hanem a tetőkön található rézborításokat és az ott lévő villámhárítókat is leszerelték és hadi célokra hasznosították.³⁶

Alig volt már olyan áru vagy anyag 1918-ban, amelynek termelését, összegyűjtését, szétosztását, feldolgozását, szállítását és felhasználását ne részletes rendeletek szabályozták volna és alig volt olyan ipari munkás, aki szabadon választhatta volna meg munkahelyét és nagyon kevés olyan jelentős gyár volt, melynek nem volt legalább formai szempontból katonai vezetője.

Az anyagfelhasználás állami szinten három fokozatban történt. Az első lépés a készletek kötelező bejelentése volt, ezt követte a második fokozat, a zár alá vétel, majd a harmadik, a konkrét igénybevétel. Az ily módon zárolt anyagok kizárólag hadi vagy más, előre megállapított állami célokra voltak felhasználhatóak, esetleg legfeljebb nagyon kicsi részüket engedték át közfogyasztásra és kizárólag engedéllyel voltak elidegeníthetőek vagy feldolgozhatóak. A beszerzett anyagok vállalatok közötti felosztását a már említett központok és bizottságok végezték.

Más eszközt is használtak a forgalom korlátozására és ellenőrzésére. Ez volt a szállítási igazolványok rendszere, amelynek feladata a tiltott lánckereskedelem kiküszöbölése volt.

A polgári fogyasztást is korlátozták, ez legfőképpen vonatkozott a hadiszerekkel feldolgozható fémekre, a bőrre és textilanyagokra, elsősorban a pamutra.

A vastermelésnek mindössze 10%-a volt nem hadi célokra felhasználható, ez azt eredményezte, hogy egy idő után már a gazdasági eszközök is nehezen voltak pótolhatóak.³⁷

Rendeleteket hoztak a vasanyagok forgalmazásának a hadsereg érdekében szükséges szabályozásáról és annak kiterjesztéséről is. Az acélangyagok, acélöntvények és szerszámacélok forgalma a Vasbizottság ellenőrzése alá került, melyet kiterjesztettek a rendelkezésre álló összes vas- és acélangyagoknak minél takarékosabb felhasználása érdekében.³⁸

A fémedények rekvizíciója miatt a pótlásul szolgáló edények legmagasabb árát a minisztertanács megállapította, majd többször emelte, hogy a maximalizált árral a gyáraknak érdemes legyen termelni.³⁹

Hoztak korlátozásokat a közélémezés biztosítása érdekében is, például a sör- iparban, malomiparban és a szesziparban is.

Arról, hogy a termelés mennyisége, hogy alakult a munkáslétszám adhat valamennyi felvilágosítást, mivel az egyéb adatok az összeomlás és az azt követő forradalmi események miatt nem állnak rendelkezésre.

Ha összevetjük, az 1918-as adatokat a békebeliekkel azt figyelembe kell venni, hogy a munkások legjobb és legnagyobb teljesítőképességű rétege a háború elején bevonult és a veszteséges harcok folyamán elpusztult. A később helyükre lépők kiképzése és munkateljesítménye az előző szintet már közel sem érte el, nem volt annyira megfelelő.

Később a hadvezetőség már rokkantakat és katonai szolgálatra alkalmatlanokat is vezényelt a hadigyárakba, azonban ezeknek az embereknek a munkaejeje, érthető okokból, szintén alacsonyabb értékű volt.

A kirendelt munkások 1918-ban a teljes létszám 15,4%-át tették ki, a hadifoglyok, akiket szintén beosztottak dolgozni 8,2%-ot képviseltek. Megnövekedett a női munkások száma is.⁴⁰ Megjelentek a diákok is, a hadianyaggyárakban, az iskolai szünetekben középiskolai tanulók dolgoztak félnapos váltással.⁴¹

A munkások összlétszáma a háború végső szakaszában 12,6%-kal volt kevesebb, mint a békeidőben. A munkáslétszám csökkenésével arányosan csökkent az össztermelés is.

A létszámcsökkenés mellett jelentős gondot okozott a munkateljesítmény csökkenése is, amiben annak is része volt, hogy a munkaeszközök és az üzemanyagok minősége leromlott, a gépek nagy része leamortizálódott, sok elromlott, az alkatrészek pótlására nem volt lehetőség.⁴²

3. Táblázat: Munkateljesítmény csökkenése egy gazdasági gépeket gyártó üzemben

3. Table: Decrease of work performance in a manufacturing plant of economic machines.

	1913	1916	1917	1918	1919
Munkások száma	1.048	514	539	689	675
Előállított gépek száma	1.789	599	424	223	138
Egy gépre fordított munkaórák száma	1.760	2.580	3.820	9.260	-----

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 195. old.

Az ábrán látható csökkenés nagyon szignifikáns, 43,7%, ami nem csak a munkások létszámával és annak csökkenésével hozható összefüggésbe, hanem szerepet játszott benne a szénhiány is.

A szén elosztását az Országos Szénbizottság felügyelte, ők szabályozták a termelést és az ármegállapítást is. Munkájuk azonban számos nehézségbe ütközött, fontos hadseregszállító üzemek sem tudták a tevékenységükhöz szükséges szenet megkapni.

A bányák is nehézségekkel küzdöttek, a bányafa ára rendkívül magasra emelkedett.

Folyamatosan korlátozásokat vezettek be a világításban és a fűtésben, emellett megkezdődött az addig figyelemre sem méltatott szénhulladékok felhasználása.

A széntermelés további csökkenését okozták az 1918-ban a drágaság és az élelmezési viszonyok rosszabbodása miatt kirobbant sztrájkok is.⁴³

A vasművek gördülékeny működésének 1918-ban már nagy akadályai voltak, a problémák minden oldalról érkeztek. A munkásmozgalmak és sztrájkok miatt üzemszünetek álltak be, a szénellátás egyre növekvő nehézségei is gondot okoztak, a vagonhiány miatt pedig a nyersanyagok és a készgyártmányok szállítása folyamatos késedelembe volt. A gyáraknak maguknak kellett beszerezni a munkások részére az élelmezési és ruházati cikkeket.

A fémiparban az üzemek berendezkedtek az ócska fémek és fémhulladékok feldolgozására is. Az üzemek csak hadi célokra dolgoztak, a békebeli fémárugyártás teljes egészében megszűnt.⁴⁴

Szénből Magyarország már a háború előtt behozatalra szorult, mivel a hazai szén nagyrészt gyengébb minőségű volt. A teljes szükséglet harmadát behozatalból fedették, ez egyúttal a jó minőségű feketeszen pótlását is jelentette. A közlekedés, az ipari termelés, a lakosság tüzelővel való ellátása mind a rendelkezésre álló és kiutalható szénmennyiségtől függött, ennek következtében a szénhiány messze-menő következményekkel járt. A korábban nagy jelentőségű németországi szén szállítványok, melyeket Sziléziából indítottak, részben a német helyzet, részben a

szlovák konfliktus miatt leálltak. A belföldi termelés is a felére esett vissza a pécsi, a Nyitra megyei, majd a Zsil-völgyi bányák kiesése következtében.

A vasúti közlekedésben is zűrzavaros helyzet alakult ki. A mindenféle felszereléssel, utánpótlással, áruval megrakott vagonok október utolsó napjaiban ezerszám torlódtak össze a jelentősebb vasúti csomópontokban. Ezeket a szerelvényeket a tömeg megrohanta a forradalom kitörésekor és a rakományukat széthordta. Az egykorú források az így eltulajdonított javak értékét több milliárd koronára tették.

A háború végén katonák százezrei tértek haza Magyarországra és katonák százezrei távoztak Magyarországról. Az óriási katonatömegek elszállítása a gyakorlatban azt jelentette, hogy a rendszeres vasúti forgalom szünetelt, mindenki úgy utazott, ahogy tudott, és ami a legnagyobb gond volt, ingyen. A vasutat előzőnlő katonák elvonulása után is akadozott a forgalom a személyzet kimerülése, a berendezések leromlása és a szénbehozatal leállása következtében.⁴⁵

A ruházati ipart szintén a hadi céloknak rendelték alá, polgári szükségletre 1918-ban már csak olyan szövetek készültek, amelyeknek nyersanyaga hulladékok, használt szövetek, valamint pótanyagok keveréke volt. Textilpótló anyagként használták a papírt, eleinte csak zsákok, később azonban felsőruha és fehérnemű pótlására és bélések, sátorszövetek készítésére is. Felértékelődött és fontos szerephez jutott a csalán is. A katonaposztó az 50% tiszta gyapjú mellett 50% gyapjúhulladékból és használt katonai egyenruhából készített műgyapjú volt.⁴⁶

A textilbehozatal a háború idején megszűnt, az országban található készleteket a hadsereg igényeinek kielégítésére vették igénybe, ruhához, fehér neműhöz jutni gyakorlatilag lehetetlen volt. Akadozott a bőr- és lábbeli ellátás is.

A háború alatt a lakásépítés is szünetelt, üres lakást Budapesten találni 1918-ban nem lehetett.⁴⁷

A téglagyárak termelése hihetetlen módon lezuhant, míg 1911-ben ezek a gyárak még háromszáz millió téglát gyártottak, addig 1918-ban mindössze tizennégy millió darabot készítettek.⁴⁸

A világháború a külkereskedelemben is nagy változásokat hozott. Ennek egyik oka a belső fogyasztás nagyarányú megemelkedése volt, másik pedig a gazdasági elszigetelődés, a zárlat, amely lehetetlenné tette a behozatalt, a szükséges nyersanyagok pótlását. Az antant a központi hatalmakkal szemben tengerzáratot hozott létre. Az angolok minden árut, ami hadicélokot szolgálhatott elkoboztak, ha német vagy osztrák-magyar kikötőbe irányították bárhonnan. Bevezették a "feketelista" intézményét és ez alapján igyekeztek mindennemű üzletkötést megakadályozni az ellenséges államok polgáraival. Ezek a korlátozások nagymértékben fellendítették a csempészetet.

A háború utolsó évének januártól október végéig terjedő időszakában a 3,8 milliárd értékű behozatallal 1,6 milliárd értékű kivitel állt szemben. A behozott áruk döntő részben fogyasztási cikkek voltak, főleg élelmezési termékek, ebből következtetni lehet a gazdaság aggasztó helyzetére.⁴⁹

5. Pénzügyek helyzete

5.1. A korona helyzete, az árak és az infláció

A békeévekben a Monarchia költségvetésében a védelmi kiadások nem haladták meg az európai átlagot, a nemzeti jövedelem 4%-a körüli összeget jelentettek, így a háború kitörésével adódott új helyzetben szükségintézkedéseket kellett hozni. Az adórendszer bővítésére nagyon csekély tér kínálkozott. Magyarországon már 1909-ben törvénybe foglalták, de a világháborúig elhalasztották a személyi jövedelemadó beszedését. 1916-tól kezdődően már sort kerítettek erre, de a belföldi adóztatás távolról sem fedezte az egyre növekedő kiadásokat.⁵⁰

A háborús gazdálkodás fő jellemzői a kötött devizagazdálkodás, a külkereskedelmi tevékenység engedélyhez kötése, a központi anyaggazdálkodás, a hatósági ár- és bérszabályozás és egyes fogyasztási cikkekkel való ellátás korlátozása voltak. A nagyon hosszú háborús időszak ellenére a kormányzat viszonylag hatékony gazdasági rendet volt képes fenntartani és az inflációt is a még elviselhető keretek között tudta tartani.⁵¹ Minden erőfeszítés ellenére azonban a helyzet 1918-ra jelentősen romlott. Fokozatosan kibontakozott a pénzromlás és a világháború végére felgyorsult az infláció. A gazdasági szakemberek 1918 őszén tisztában voltak azzal, hogy az ország közvetlen gazdasági csőd előtt áll, s még egy háborús telet aligha fog átvészelni.

A bérek ugyan folyamatosan emelkedtek, de 1918 végére a megélhetési költségek a békebelinek nyolc és félszeresére emelkedtek. A reálbérek folyamatosan és erőteljesen zsugorodtak. Az embertömegek a szó szerinti értelemben lerongyolódtak.⁵²

Az áremelkedések az élet minden területét érintették. A háború utolsó szakaszában a rendkívüli mértékben megemelkedett üzemi költségek miatt a magyar királyi államvasutak és a helyi érdekű vasutak díjszabásukat jelentősen, tulajdonképpen duplájára felemelték. Ettől az intézkedéstől 224.160.000 korona bevételi többletet reméltek az 1913 évi üzleti eredményekhez képest.⁵³

Súlyos helyzetbe kerültek az államháztartás pénzügyei is. Az évi költségvetési előirányzatból 1918 elején 886 millió korona hiány mutatkozott. Ez a helyzet szükségessé tette a legszigorúbb takarékosági intézkedések bevezetését.⁵⁴

A pénzügyi helyzetet zűrzavar, deficit, infláció és óriásira nőtt háborús adósság jellemezte. A költségvetésben meglévő óriási hiányt a kormányzat fedezetlen hitelekkel, a bankóprés szakadatlan működtetésével igyekezett csökkenteni. Ilyen körülmények között az infláció erősödni kezdett, a korona értéke hozzávetőlegesen a felére csökkent öt hónap alatt. Az értékcsökkenés azért nem volt nagyobb arányú, mert az inflációra fékezően hatott, hogy sokan a bankjegyeket elrejtették a bizonytalan helyzet és a Monarchia pénze iránti, amúgy semmivel nem indokolható bizalom miatt.

Az utolsó háborús év őszén már bankjegyihiány lépett fel, mivel az Osztrák-Magyar Bank pénznyomdái a kisebb címletekből nem tudták a szükséges mennyiséget előállítani a bankjegykibocsátás gyors növekedése miatt. A forradalom első

időszakára is jellemző volt a bankjegyihiány, mivel ekkor a bécsi Főintézetnek már nem csak a pénzek nyomása, hanem azok Budapestre szállítása is komoly gondot okozott. A probléma áthidalására a bécsi bankvezetőség az új bankjegyek kibocsátásáig átengedte szükségpénzként az 1918 októberében bevezetett 25 és 200 koronás papírpénzek kliséit. Így vette kezdetét az úgynevezett fehérpénz budapesti előállításása, s a későbbiekben egy ideig ez képezte az állam legfőbb bevételi forrását. Az új bankókat a lakosság érthetően bizalmatlanul fogadta. Ennek nem csak az volt az oka, hogy a bankjegyeket eleve több száz milliós tételben állították elő, hanem az is, hogy eleve szükségpénzként kerültek forgalomba. "E jegy 1919 június 30-ig más bankjeggyel felcseréltetik." Ez volt olvasható a rossz kivitelű papírpénzen, melynek hátoldala nyomat nélkül maradt, nevét is innen kapta, ezért volt fehérpénz.

Az államadósság kérdése is tovább nehezítette a pénzügyi helyzetet. A magyar állam háborús adósságát a pénzügyminiszter 1918 végén 33-34 milliárd koronára becsülte.⁵⁵

Mint már említésre került a költségek jelentős növekedése megterhelte a költségvetést, ami ellen kölcsönök felvételével igyekeztek védekezni. Különböző kibocsátásokkal kísérleteztek az európai országokban, megcélozva esetenként az akkor semleges politikát folytató dánokat és svédeket. Hitel- és áruegyezményeket igyekeztek létrehozni, ezen belül rabatt hitel és állami pénztárjegyek ottani elhelyezését próbálták elérni.⁵⁶

Az állami pénzszerzés másik módja a hadikölcsön volt, melyet a háború során többször is kibocsátottak. Ennek 1918-ban már szinte kialakult szisztémája volt. A hadikölcsönt országosan reklámozták plakátokon, nagyjából magyar, kisebb részt német és horvát nyelven. A plakátokat fővárosi és vidéki pénzügyintézetekben, a MÁV-nál és a törvényhatósági városok polgármestereinél függesztették ki. Hirdették kávéházakban levelezőlapon, kaptak belőle a Borsszem Jankó előfizetői, iparkamarák, kaszinók és szállodák. Népszerűsítették röpcédulákon, melyeket gyakorlatozó repülőgépek szórtak le. Készültek propagandafüzetek, melyekben népszerű személyek értekeztek róla. A leghatékonyabb reklámterület azonban a mozi volt, ahol bemutatását a film előtt a rendőrség és a főispánok ellenőrizték. A hadikölcsön megjelent fényvetítéssel a színházakban és teret szenteltek neki a fővárosi lapok is.⁵⁷

A háború végén a pénzpiac szomorú képét látjuk. A gazdasági élet az áruhiány és a kimerülés miatt vergődött ugyanakkor a bankmérlegek a pénzhígítás nyomán hatalmas forgalmat mutattak be és a papírvagyon óriási mértékben megnövekedett. A pénz értéke azonban nem volt állandó. A pénzügyintézetekben elhelyezést nyert a magyar gazdaságba beözönlő pénz, azonban a bankok ezt már nemigen tudták gyümölcsösztetni. A pénzügyintézetek tőkéiket többször felemelték és ezzel látszólag megszilárdultak az alapjaik. A látszólagos gyarapodás mögött azonban a gazdasági élet küszöbön álló összeomlása rejtőzött, mely valósággá vált a központi hatalmak veresége nyomán.⁵⁸

5.2. Popovics Sándor pénzügyminisztersége

Ebben a küzdelmes időszakban volt pénzügyminiszter Popovics Sándor. Államszolgaként 1909-től az Osztrák-Magyar Bank kormányzója volt, működésébe beleesett a világháború első három esztendeje annak minden súlyával. A harmadik Wekerle-kormány pénzügyminiszterévé IV. Károly nevezte ki 1918 tavaszán. Neki köszönhetjük, hogy a háborús gazdálkodással járó infláció valutaromboló hatása viszonylag lassú ütemben jelent meg.⁵⁹ Popovics pénzügyminiszteri jelölése a háború során többször felmerült, de végül csak Wekerle kimondott kívánóságára fogadta el a kinevezést. A súlyos pénzügyi helyzetet jól mutatja, hogy minisztersége alatt mindössze tizenegy törvényjavaslatot nyújtott be és ezek közül öt indennitási javaslat volt, kettő pedig a hadi helyzet által kikényszerített adóemelés, mely a jövedelem- és vagyonadóról, valamint a hadinyereség adóról és a szénadóról szólt.

Popovics tisztán látta, hogy a háború pusztítása miként eszi meg a pénz belső értékét és milyen nagymértékben a jegybankra zúdítja a mesterséges pénztelítésnek veszedelmes kötelességét⁶⁰. Látható, hogy miniszteri tevékenysége döntően a korona stabilitásának megőrzésére irányult.

6. Összefoglalás

Dolgozatom célja 1918 hazai gazdasági eseményeinek bemutatása volt. Látható, hogy a magyar gazdaság a világháború végére már a teljes kimerülés állapotába került. A mezőgazdaság teljesítménye a kevesebb és gyengébben teljesítő munkás és a hiányos művelés miatt jelentősen, néhol akár majdnem 50%-kal is csökkent. Az ipar összkibocsátása szintén visszaesett a bevonultatott szakmunkások és a nagyon erősen jelentkező szén- és fémhiány miatt. Az elmaradt karbantartások és az üzemanyaghány ugyancsak csökkentették az ipari termelést. A háborús igénybevétel és a hazaözönlő katonatömegek a magyar vasutat is jelentősen leterhelték és leamortizálták. A pénzgazdaság szintén nagyarányú veszteségeket szenvedett el 1918-ban. Elindult az infláció, a korona értéke és stabilitása egyre inkább csökkent. A reálbérek folyamatosan és erőteljesen zsugorodtak, mely a lakosság széles tömegeinek nagyfokú elszegényedését vonta maga után.

Az első világháború bár döntően nem az ország területén zajlott, mégis lényegét tekintve csak negatív következményekkel járt.

A magyarországi gazdaság szinte teljesen dezorganizálódott. Tulajdoni szerkezetét tekintve megtartotta magánjelleget, de a hadi céloknak alárendelődött. A háború végén már kilencszáz üzem állt katonai irányítás alatt, bevezették az éjszakai munkát, korlátozták a munkások jogait. Több helyen háborús nyomor alakult ki, sok volt a hadiözvegy és a hadiárva.

1918 őszén a magyarországi románok, délszlávok és szlovákok kimondták az elszakadásukat. A nagyhatalmak támogatták az elszakadási törekvéseket és így a dualista korszak gazdasági összeszerveződését decentralizációs folyamat váltotta fel.⁶¹

A Monarchia összeomlott a padovai fegyverszünetet követően, majd a forradalom az addigi társadalmi rendet is megváltoztatta.

Magyarország jelentősen legyengült a négy és fél éves intenzív küzdelem során.⁶² A lakosság leromlott fizikai és egészségügyi állapotát jól mutatta, hogy csupán 1918 októberében 44.000 ember halt meg a hazánkban pusztító spanyolnátha következtében.⁶³

A korszakot háttorzongatóan idézi fel és zárja le a képviselőház 1918 november 15-i, utolsó ülésének jegyzőkönyve: Elnök Szász Károly. Elnök az ülést megnyitja. Elnök javasolja, miszerint a még 1910-ben összeült képviselőház a teljesen megváltozott viszonyokra tekintettel mondja ki feloszlását. A Ház az elnök javaslatát egyhangúan elfogadja. Olvastatván a mai ülés jegyzőkönyve, a Ház azt észrevétel nélkül hitelesíti. Elnök az ülést bezárja.⁶⁴

JEGYZETEK / NOTES

1. Galántai József (1978): Magyarország története. 1890-1918. 7/2. XV. fejezet In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története. 1890-1918. 7/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1144.old.
2. Uo. 1145.old.
3. Uo. 1173.old.
4. Uo. 1172.old.
5. Uo. 1173.old.
6. Uo. 1175.old.
7. Uo. 1189.old.
8. Siklós András (1978): Magyarország 1918-1919 Események, képek, dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó - Magyar Helikon. Budapest. 29. old.
9. Kelenik József, Ságvári György, Szabó Péter, Zachar József (2000): A magyar huszár, Corvina Kiadó, Budapest, 115.old.
10. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) Ránki György (főszerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 25. old.
11. Uo. 28.-34. old.
12. Galántai József (1978): 1190.old.
13. Ol K 255 902.cs.10. tétel 1918
14. Uo.
15. Galántai József (1978): 1190.old.
16. Ol K 255 902.cs.10 Tétel 1918
17. Galántai József (1978): 1190.old.
18. Magyarország története 8/1-2. 126.old.
19. Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai

- Műintézet Rt. Budapest. 183.-186.old.
20. Uo. 187.old.
21. Uo. 203.-204.old.
22. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.164.old.
23. Siklós András (1978): 30. old.
24. Eckhart Ferenc (1941): 211.old.
25. Gunst Péter (1996): Magyarország Gazdaságtörténete 1914-89, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. Budapest.16-18.old.
26. Eckhart Ferenc (1941): 187.old.
27. Ol K 255 902.cs.10. tétel 1918
28. Ol K 255 10. tétel 1918 902.cs.
29. Uo. 188.old.
30. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1190-1191.old.
31. Berend T. Iván - Ránki György (1958): A Monopolkapitalizmus Kialakulása és Uralma Magyar-országon 1900-1944. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 52.old.
32. Ol K 255 892 PM Elnöki Iratok
33. Ol K 255 PML Elnöki Iratok 892 1918-1-1916
34. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1191.old.
35. Eckhart Ferenc (1941): 191.old.
36. Siklós András (1978): 29. old
37. Eckhart Ferenc (1941): 192.old.
38. Ol K 255 902.cs.10. Tétel 1918
39. Uo.
40. Eckhart Ferenc (1941): 194.old.
41. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 157.old.
42. Eckhart Ferenc (1941): 194-195.old.
43. Uo. 196.-197.old.
44. Uo. 199.-200.old.
45. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976): 125-126.old.
46. Eckhart Ferenc (1941): 201.old.
47. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) 127-128.old.
48. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 165.old.
49. Eckhart Ferenc (1941): 205-208.old.
50. Kövér György (1996.) IV. fejezet. In: Honvári János (szerk.) Magyarország Gazdaság Története a Honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó. Budapest. 325.-326. old.

51. Csikós-Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest. 35. old.
52. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 157-166.old.
53. OI K 255 902.cs.10. Tétel 1918
54. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1191.old.
55. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) 123-129.old.
56. OI K 255 899.cs.1918-8.tétel (14-3743)
57. OI K 255 PM Elnöki Iratok 908.csomó
58. Eckhart Ferenc (1941): 218.old.
59. Magyar politikai lexikon (Magyar politikusok) 1914-1929 (1929): szerk.: Dr. T. Boros László. Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 340.old.
60. Hegedűs Lóránt (1940): P. S. Emlékezete. MTA Emlékbeszédek, B. Akadémia Kiadó. Budapest. 9.-23. old.
61. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs. 262.-265.old.
62. Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
63. Tarsoly István főszerk. (1996.): Magyarország a XX. században I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Babits Kiadó. Szekszárd. 33. old.
64. OI K2 / 867 OGYLT

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván - Ránki György (1958): A Monopolkapitalizmus Kialakulása és uralma Magyarországon 1900-1940. Kossuth Könyvkiadó. Budapest
- Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest
- Csikós - Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Eckhart Ferenc (1941): A magyar közgazdaság 100 éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest.
- Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
- Gunst Péter (1999): Magyarország gazdaságtörténete 1914-89 Magyar gazdaságtörténet 2. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt, Budapest.
- Galántai József (1978) Magyarország története. XV. fejezet In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890-1918. 7/2. Akadémiai Kiadó. Budapest

- Hegedűs Lóránt (1940): Popovics Sándor emlékezete, MTA Budapest
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs
- Kelenik József, Ságvári György, Szabó József, Zachar József (2000): A magyar huszár. Corvina-Magyar Millennium. Dürer Nyomda és Kiadó Kft. Gyula
- Kövér György (1996): Magyarország gazdaságtörténete IV. fejezet In: Honvári János (szerk.) Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Aula Kiadó. Budapest
- Magyarország története (1976) Ránki György (főszerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest
- Siklósi András (1978): Magyarország 1918-1919 Események, Képek, Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó- Magyar Helikon Budapest
- Magyarország a XX. században I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. (1996.) főszerk.: Tarsoly István. Babits Kiadó. Szekszárd
- Magyar politikai lexikon (Magyar politikusok) 1914-1929 (1929): szerk.: Dr. T. Boros László. Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Ol K 255 902.cs.10.Tétel 1918
- Ol K 255 892 PM Elnöki Iratok
- Ol K 255 PML Elnöki Iratok 892 1918-1-1916
- Ol K 255 899.cs.1918-8.tétel (14-3743)
- Ol K 255 PM Elnöki Iratok 908.csomó
- Ol K 2 / 867 OGyLT